

आपकी कही

निसर्ग छटा

कालिदासासारख्या नाटयसृष्टिकाराने नाटकातील निसर्ग सप्तरंगात रंगविला आहे असे वाटते.

रस, मानवी भावभावनांचे चित्रण, सूचकता वगैरे प्रमाणेच पात्रांचे स्वभावलेखन करणारा निसर्ग ही रेखाटला आहे. तसेच मार्गदर्शक निसर्ग ही रेखाटला आहे.

भानुः सकृद्युक्तः तुरङ्ग स्व
रात्रिदिवं गन्धर्वहः प्रवाति
शेषः तदैवाहित भूमिभारः
ऋतांशवृत्तेरपि धर्म स्यः ॥ ४. ५. शा.

सूर्याने एकदा जे घोडे जुंपले ते कायमदेव रात्र नाही कीदिवस नाही वारा वाहतोच. शेषाने पृथ्वीचा भार नित्याचार्य धारण केला आहे. आणि प्रजेकडून सहावा भाग करभार घेणा-वा राजाचा तुधवा हाच धर्म आहे।

राज्याचा भार जोवर शिरावर आहे तोवर विभ्रंती नाही. हे मार्गदर्शक तत्त्व निसर्गाद्वारे राजाला सांगितले आहे. सूर्याने आपले कार्य अविरतपणे चालू ठेवले आहे. शेषाने पृथ्वीचा भार सदाचार्य आपल्या शिरी धारण केला आहे. या दोन्ही उदाहरणातून राजधर्म सांगितला आहे. राज्याचा करभार म्हणजे विभ्रंती नाही. राजाने तदैव कार्यरत रहावे अशा त-हेचे मार्गदर्शन घेणे दिसते.

कुमुदान्तेव शशाङ्क सविता बोधयति पद्म कजान्ये
वाशनां हि परपरिगृह संश्लेषभराद्मुखी वृत्तिः ॥ २८. ५
शकुंतलेला घेऊन आलेल्या ऋषिकुमाराना राजा म्हणतो, "चंद्र कुमुदानाच तेवढा उन्मत्तवित्तो आणि सूर्य केवळ पद्मकजानाच उन्मत्तवित्तो मनोनिगृही लोकांची वृत्ती परस्त्रीशी संपर्क ठेवण्याच्या वाडतीत उदासीन असते.

चंद्र सूर्यविकासी कमळांच्या बाबतीत उदासीन असतो आणि सूर्य कुमदांच्या बाबतीत उदासीन असतो.

इतरांच्या बाबतीत असा मनोनिग्रह दाढाविता आला पाहिजे. कोणाच्याही प्रकारे मोहाला बळी पडू नये असे मार्गदर्शक तत्त्व येथे निसर्गप्रतिमाने सांगतात. चंद्रविकासी कमळ भले कितीही सुंदर असो ते सूर्याला मोहवीत नाही. सूर्य त्याबाबत निग्रही असतो ही सूर्य, चंद्रांची उदाहरणे माझ्या पुढे असल्याने त्यांचे आदर्श मी बाळगले आहेत. मी सुधदा परस्त्रीच्या बाबतीत उदासीन आहे. मला ही स्त्री म्हणाजे चंद्राला सूर्यविकासी कमळासारखी आहे.

येथे राजाची सत्प्रवृत्ती कालिदासाने निसर्ग माध्यमातून दाखविली आहे.

कदाऽपि सत्पुरषा शोकपात्रात्मानो न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कंपा गिरयः ।

विचारी माणसे कधीच शोकाच्या आहारी जात नाहीत.

वादळात सुधदा पर्वत स्थिरच राहतात ना ?

येथे विद्वेषकाने विचारी माणसांचे वर्तन कसे असते ते सांगून राजाला धीर दिला आहे. पर्वताचे उदा. देऊन त्याचा वादळातही स्थिर राहण्याचा गुण मार्गदर्शक आहे हे सांगितले आहे. तू सुधदा विचारी आहेत शोकाच्या आहारी जाऊ नकोत. पर्वताची स्थिरता अचलता तुझ्या ठायी येऊ दे. असा तैरभैर होऊ नकोत असे सांगितले आहे.

सख्युस्ते स किल शतश्रुतो रजय्य --

स्तस्य त्वं रणाशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्त --

स्तनैरां तिमिरमाकरोति चन्द्रः ॥ ३०. ६ गा.

येथे इंद्रसारथी मातलीने सूचक्ये दोघांचीही स्तुती केली आहे. प्रसंगी गौणता पत्करून समोरच्या व्यक्तीला संतुष्ट करणे करावे याचे मार्गदर्शन निसर्गाच्या माध्यमातून केले आहे. सूर्याला जे जमत नाही ते चंद्र करून दाखवितो. इंद्राला जे जमत नाही ते राजा दुष्यन्ताला सहज जमेल असे मातली म्हणतो ते चंद्र व सूर्य यांच्या अनुभावाने. रात्रीच्या ज्या अंधःकाराला सूर्य लोपवू शकत नाही तो अंधार चंद्र सहजलील्या नाहीसा करतो.

या शिवाय आणखी एक मार्गदर्शक तत्व निसर्गाद्वारे येथे सांगितले आहे. अधिक सामर्थ्य संपन्न माणसाला जे कार्य जमेल नाही ते आपल्याला जमेल का ? अशा विचिंतने न पडता ते करून दाखविणे सन्मानाचे असते.

निसर्गातील निरनिराळी प्रतिमाने वापरून नाटकातील पात्रांच्या स्वभावाचेही दर्शन नाटककाराने घडविले आहे.

स्वसुखानिरभिलाषः खिद्यते लोक हेतोः

प्रतिदिनमथावा ते वृत्तिरेवंविधैव

अटु भवति हि मूर्ध्ना पादपत्तीप्रमुष्णाम्

शमयति परितापं छाया संश्रितानाम् ॥

स्वतःच्या सुखाची अभिलाषा न बाळगता लोकांसाठी तू सतत क्लेश सहन करतोस पण तुझा स्वभावच असा आहे वृक्षा आपल्या मस्तकाने उन्हाचा ताप सहन करतो पण सावलीत विसावलेल्या लोकांचा ताप मात्र नाहीता करतो.

राजाची प्रजाहितदक्षता आणि स्वतः कष्ट होऊन प्रजेला सुखी करण्याचा त्याचा स्वभाव दर्शविण्यासाठी निसर्गातील जे उदा. कवीने घेतले आहे ते अगदी तंतोतंत जुळणारे आहे. सज्जनांशी ज्याची तुलना होते अशा वृक्षाचे उदा. येथे समकच होय. स्वतः उन्हात राहून आपल्या आश्रयास घेणा-याना सावली देणे हा वृक्षाचा स्वभाव धर्मच तोच धर्म राजाचा ही

आहोस्विन्युसवो ममापचरितैर्विष्टाम्भितो वीरु ताम् ।
माइया स्वतःच्या अपकृत्यांमुळे वेलीला पझाफुलांचा बहर यायचा थांबला
की काय ?

अशा व्यक्तविलेल्या शंकेने राजा पापभीरु होता आणि राजाने केलेले पाकृत्या निसर्गाला ही अमान्य होते तो कोणाच्या ना कोणाच्या तरी मागाने ही अमान्यता व्यक्तवित असतो. याची जाणीव ठेवून नेहमी प्रजेचे हितच चिंतणारा राजा निसर्गकोप ओढवून घेण्यास तयार नाही. हीच पापभीरुता आणखी रका उदा.तून दिस्तो-

इदमुपनतमेवंस्यमाक्लिष्ट कान्ति
प्रथमरिगृहितं त्तान्नेवेति व्यवस्थन्
भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

नच डालु परिभोक्तुं नैवशाक्नोमि हातुम्

२११.

ज्याच्या कान्तीत कसलाही उणोपणा नाही अशा या आपणा होऊन चालून आलेल्या सौंदर्याचा मी पूर्वी ऋघ्नी स्वीकार केला होता की नव्हता या विचाराचे काहूर निर्माण झाल्यामुळे उषाःकाळी निथाळणा-या कुन्दपुष्पांचा भ्रमर आस्वाद घेऊ शकत नाही आणि ते तोडूनही त्याला जावत नाही. त्याप्रमाणे या सौंदर्याचा स्वीकार करण्याचा धीर मला होत नाही. आणि त्याचा अडोर करण्याचे धाडस ही माझ्यात नाही.

पापमी स्ते मुळे स्वीकार नाही. अन्यायाच्या भीतीने अड्हेर नाही राजाची ही अवस्था त्याचा विचारी स्वभाव दर्शविण्यासाठी भ्रमराचे उदा. दिले आहे. कुन्दपुष्पांचा दवामुळे भ्रमर आस्वाद घेऊ शकत नाही आणि त्याच्या धुंद गंधाने मोहित झाल्यामुळे त्याचा त्याग करू शकत नाही. ही भ्रमराची अवस्था, त्याचा सौंदर्याचाही स्वभाव राजाचे नेमके वर्णन करून जातो अशी अवस्था झाली तरी राजा मनाचा निग्रह करून सांगतो —

व्युपदेशामाविलायितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम्

कूलंकषेव सिन्युः प्रसन्नमम्भत्तट तहं च।

काठू कापीत जाणारी नदी आपलं स्वतःचं पाणी गढूळ करून टाकते आणि काठावरील वृक्षाही उन्मलून टाकते त्याप्रमाणे स्वतःच्या कुबेला कलंक लावून माझा ही अधःपात करावा अशी इच्छा तू कशासाठी करीत आहेस ?

राजा हा विवेकी, जबाबदार आहे. काठ कापीत जाणारी नदी आपले पाणी आपणच गूढ करते. केवळ आपण कलंकित होऊन थांबत नाही तर काठावरील वृक्षाही उन्मूलन टाकते त्याप्रमाणे आपल्या कुबाला कलंक लावून माझाही अधःपात करीत आहेत असे राजा सांगतो.

येथे दुष्यन्ताची विचार परिपक्वता, प्रगल्भता दिसून येते कोणताही निर्णय तो सारासार विचार केल्याखेरीज घेत नाही. अगदी स्वाध्यासाठी देखील।

त्याची प्रजाहित दक्षता योग्यवेळी होणा-या पर्जन्य वृष्टीच्या उपमेने दाखविली आहे.

"काले प्रवृष्टाभिवाभिनिन्दितं देवस्य शासनम्।"

"अगदी वेळेवर झालेल्या पर्जन्य वृष्टी प्रमाणे आपल्या आज्ञेचे लोकांनी स्वागत केले."

वेळेवर होणारी पर्जन्यवृष्टी लोकांना सुखाविते ती वेळेवर झाली नाही तर लोक हवालदिल होतात. प्रजेचे कल्याण चिंतणा-या राजाने ज्याला कोणी नातेवाईक नाही त्याचा आपण स्वतः नातेवाईक असल्याचे सांगितले आहे. असे सांगून तो छान्या अर्थाने प्रजेचा पालनकर्ता ठरला, पालक ठरला पर्जन्यवृष्टीप्रमाणे एक प्रकारे प्रजेचे पालन पोषण करण्याचे काम पर्जन्यच करीत असतो मनात कोणताही हेतू न ठेवता तो दयाळूपणे जीवनदानाचे कार्य करीत असतो त्याप्रमाणे राजा रुध्दा प्रजाजनांच्या संपत्तीवर डोळा न ठेवता केवळ त्यांचा प्रति पाद करण्यास इत्सुक आहे. तसेच तो पराक्रमी आहे.

ज्वलतिचलितेन्दानो ग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणांकुस्ते प्रायः
स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ।

इंधान चाळ्वले म्हणजे अग्नी भाडकतो डिवचलेला साप फणा
उभारतो मनाचा क्षोभ झाला म्हणजेच सामान्यतः माणसाचा प्रभाव
दिसून येतो.

निसर्गाचा अंश मानवी मनात असल्याचे हे घटक आहे. सर्गाची
फणा उभारण्याची वृत्ती, चाळ्वल्याने भाडकण्याची अग्नीची प्रवृत्ती
माणसामध्ये ही आहे.

निसर्गाचा स्वभावधर्म मानवाला ही लागू आहे. म्हणूनच
विरहाच्या दुःखात घूर असलेले पौरुष उत्तेजित व्हावे आणि कार्य
करण्यास तत्पर व्हावे म्हणून त्याला डिवचण्यासाठी, क्रोधा येईल
अशा त-हेचे वर्तन मातलीने केले.

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वापि यन्नियोज्याः

संभावना गुणम्वेहि तमीश्वराणाम्

किं वा भविष्यदस्य स्तमसां विभोत्ता

तं चेत्सहस्रकिरणो धुरिनाकरिष्यत्

महान कार्यात सेवकांना यश मिळते हा प्रश्नही केलेल्या त्यांच्या गौरवाचाच
प्रभाव होय सूर्याने अशाची आपल्या रथाच्या धुरेवर योजना केली नसती
तर अंधःकाराचा विनाश करावयास ती समर्थ झाला असता का ? म्हणजेच
स्वतः पराक्रम करूनही त्याचे श्रेय इंद्राला देण्यात राजा दुष्यन्ताच्या मनाचा
मोठेपणा, अनात्मौढी, नियमातील वृत्ती दिसून येते.